

Keramika və xalça üzərindəki bəzi naxışların semantikasına dair

Günay Bayramova

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
gunaybayramova296@gmail.com

Açar sözlər: Mədəniyyət, keramika, xalça, ornament, semantika.

Naxışlar hər bir xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətində mühüm rol oynayan elementlərdən biridir. Tarixə qədərki dövrdə insanlar yaşadıkları coğrafi mühitin (dağların, çayların, dənizlərin), təsərrüfat həyatının (əkin sahələrinin, ev heyvanlarının) stilizə olunmuş təsvirlərini istehsal etdikləri əşyaların üzərinə salmaqla onlara daha gözəl görkəm vermiş, həm də öz mənəvi aləmlərini əbədiləşdirmişlər.

Tunc dövrünün inkişaf səviyyəsi, bu dövrdə insanların psixoloji durumu onlara təsəvvürün və təxəyyülün məhsulu olan əfsanəvi, mifik obrazların yaradılmasına da imkan verirdi. Buna görə hər bir ornament özlüyündə polisemantik xarakter daşıyır.

Naxışlarda rast gəlinən təsvirlər heç də təsadüfi seçilməmiş, onların içərisində daha çox insanların kult kimi qəbul etdikləri obyektlər yer almışdır. Naxışların yaranması və tarixini öyrənməklə hər bir toplumun yaşadığı mühit, məşguliyyəti, inancları və dünyəvi görüşləri haqqında müəyyən fikirlər söyləmək mümkündür. Məsələn: qədim Şumer əfsanələrində İki çay arasında dənizdən gələn xalq haqqında fikir vardır. Lakin, şumerlərin ilkin evlərinin ağac tikililərin formasında olması, məbədlərinin süni dağ üzərində tikilməsi, gil qablar üzərindəki dağ təsvirləri buraya gəlmiş xalqın əvvəllər dəniz sahilində deyil meşəli dağlıq ərazidə yaşadığını söyləməyə əsas verir (11, s. 355).

Naxışlara hələ qədim zamanlardan gil qablar və kult təyinatlı keramika, metal məmulatı və bəzək əşyaları üzərində rast gəlinir. Təəssüf ki, qədim dövrlərə aid ağacdən hazırlanmış əşyalar və toxuculuq məhsulları dövrümüzə qədər çox nadir hallarda saxlandığından onlar haqqında ətraflı fikir yürütmək bir qədər çətindir. Lakin, əldə olunan nümunələr bir xalqa məxsus eyni naxışların bu xalqın istehsal etdiyi bütün məmulatlar üzərində yayıldığını sübut edir. Burada fərq naxışların təkcə formasında deyil, həm də onların vurulması, salınması üsulundadır. Məsələn, eyni bir naxış gil qablar üzərinə cızma və ya basma üsulu ilə, metal əşyalar üzərinə döymə və ya tökmə üsulu ilə, xalçalar üzərinə isə toxuma üsulu ilə salınmışdır.

Hər hansı bir naxışın semantikasının düzgün açılışı olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki, elə naxışlar vardır ki, ümumbəşəri əhəmiyyət daşıyır, elə naxışlar

da vardır ki, onlar bir toplum içərisində yaranmış, sonra daha geniş ərazilərə yayılmışdır.

Məlumdur ki, günəş və ay qədim zamanlardan dünya xalqlarının inanc obyektinə olmuşdur və ona görə də bu planetlərin simvollarına dünyanın bütün xalqlarının yaradıcılığında rast gəlinir. Eyni fikri dağ və dəniz (su) simvollarına da aid etmək olar. Lakin, elə naxışlar da vardır ki, onlar dil və təsərrüfatı eyni olan xalqlar arasında qədim zamanlardan yayılmış və günümüzə qədər davam etməkdədir.

Gil qablar və xalçalar üzərində daha çox rast gəlinən ornamentlər təbiətə aid, ətraf mühitdə yayılmış və insanların həyatında əhəmiyyət kəsb edən və bəzən də onların dünya görüşləri ilə bağlı olan elementlərdir. Bu elementlər həndəsi formada sxematik şəkildə verilmişdir. Təbiətə aid elementlər içərisində üçbucaq şəklində verilmiş dağ və dalğalı xətlər şəklindəki dəniz, göl və ya çay (ümumiyyətlə su) təsvirləri daha geniş yayılmışdır. Bu təsvirlərə, demək olar ki, bütün dövrlərin keramika məmulatında rast gəlinir. Bəzi tədqiqatçılar keramika üzərindəki ornamentlərin mifik xarakter daşdığını və içərisindəkini qorumaq məqsədilə qabların üzərinə çəkildiyini, üçbucaq, romb təsvirlərinin də müvafiq olaraq vəhşi heyvanların dimdiyinin və caynağının simvolu olduğu fikrini qeyd edirlər.

Naxışları məzmununa görə bir neçə qrupa ayırmaq olar. Keramika və xalça üzərində daha çox rast gəlinən həndəsi, zoomorf və nəbati naxışlardır (Şəkil 1).

Bir məqalədə bütün naxışların semantikasından danışmaq mümkün deyil. Ona görə də hər qrupdan bir naxışın yaranması, yayılması, bu naxışın keramika və xalça üzərində daha çox təsadüf olunan formaları haqqında müəyyən fikirləri qeyd etmək daha məqsədəuyğundur.

Keramika üzərində tez-tez rast gəlinən həndəsi naxışlardan biri yuxarıda qeyd etdiyimiz üçbucaqlardır ki, onlar da qabların üzərinə müxtəlif vəziyyətdə salınmışdır. Daha çox iti ucu yuxarı və aşağı olan üçbucaqlar yayılmışdır (Şəkil 1. 1-7). Simvollar nəzəriyyəsinə görə iti ucu yuxarı olan üçbucaqlar səmanı, iti ucu aşağı olan üçbucaqlar isə yeri simvolizə edir. Tədqiqatçıların bir çoxu tərəfindən üçbucaq dağ simvolu kimi də qəbul edilir. Üçbucaq naxışlara Tunc və Erkən Dəmir dövrləri keramikasında daha çox rast gəlinir. Üçbucaq naxışlar həm boyalı, həm də boyasız qablar üzərinə salınmışdır. Boyasız qablar üzərindəki üçbucaq naxışlar cızma və basma üsulu ilə (nöqtələrlə) salınmışdır. Həsənsu kurqanından tapılmış belə qabların üstədən görünüşünün günəşi xatırladığı qeyd olunur (4, s. 7-9). İti ucu yuxarı olan üçbucaqların səma simvolu olduğunu qəbul etsək bu fikrə şərik olmaq olar.

Boyalı qablar üzərində üçbucaq təsvirləri, boyasız qablarda olduğu kimi, əsasən qabın çiyin hissəsində yerləşmişdir. Bu təsvirlərin nöqtə və cızma üsulu ilə salınmış təsvirlərdən fərqi odur ki, onlar görünüşdə daha “canlı”,

daha effektiv təsir bağışlayır (Şəkil 1. 2, 5, 7). Bəzi qablarda üçbucaqların kənarı qalın xətlərlə verilmiş, içərisi tor naxışla örtülmüş, üçbucaqların arası boş buraxılmışdır. Belə təsvirlərdə təbii ki, üçbucaqlar dağı, aralarındakı boşluqlar isə səmanı simvolizə edir.

Xalçalar üzərində üçbucaq təsvirləri sıra ilə, daha çox xalçanın kənarında verilmişdir. Belə xalçalar, ola bilsin ki, sıra dağlar arasındakı insanlar yaşayan yaşıl vadilərin simvolik təsviridir. Çünki, bütövlükdə hər bir xalçanı, hansısa bir məkanın xəyali təsviri hesab etmək olar.

Üçbucaq naxışlara təkcə xalçalar və xalça məmulatları üzərində deyil, eyni zamanda geyimlərdə də rast gəlinir. Hun dövrünün (E.ə. V-IV əsrlərə aid İssık kurqanındakı “Qızıl adamın” köynəyi) köynəklərində üçbucaq naxışlardan daha çox istifadə edilmişdir (7, s. 108, Şəkil 33).

Zoomorf naxışlar içərisində ən qədimi, bir çox sahələrdə öz mövcudluğunu daha uzun zaman saxlamış və nisbətən daha az dəyişikliyə uğrayan ornament güc, cəsurluq və bolluq rəmzi olan qoç başının, qoç buynuzlarının simvoludur (Şəkil 1. 8-10; 18-23). Qoç başını, qoç buynuzlarını simvolizə edən naxış elementinə beş min il bundan əvvələ aid gil qablar üzərində rast gəlinir. Bu naxışlar qablar üzərinə yapma üsulu ilə (relyefik şəkildə), təsadüfi halda isə cızma üsulu ilə salınmışdır. (Maraqlıdır ki, Orta Tunc dövrünün boyalı qablarında qoç təsviri deyil, keçi təsviri yer alır). Yapma üsulu ilə salınmış naxışlar görünüşünə görə orijinala daha yaxındır. Metal və daş üzərindəki təsvirlərdə fantaziyaya daha çox yer verilmiş, buynuzlar reallıqdan fərqli olaraq daha buruq şəkildə göstərilmişdir. Məsələn, Tunc dövrünə aid qoç başını simvolizə edən daha bir tapıntı tuncdan hazırlanmış asma bəzəklərdir (1, s. 92). Bu bəzəklərdə qoç başının ön hissəsi – buynuzlardan burnuna qədər olan hissəsi də öz əksini tapmış və buynuzlar burada keramika üzərindəki təsvirlərdən fərqli olaraq daha çox buruqlarla verilmişdir.

Maraqlıdır ki, ilk tunc dövründə qoç simvoluna təkcə naxışlarda deyil, eyni zamanda gil və daş zoomorf fiqurlarda, ocaq qurğularında və s. maddi mədəniyyət nümunələrində də rast gəlinir. (5, s. 36)

Qədim keramika üzərində qoç buynuzu simvolundan başqa quş, keçi (Şahtaxtı) (8, s. 240, şəkil 29, №1), ilan (Qızılburun) (3, s. 115, Tablo 19, №40). təsvirlərinə də rast gəlinir. Heç şübhə yoxdur ki, analoji naxışlar tunc dövrünün ağac məmulatı və toxuculuq məhsulları (xüsusən xalçalar) üzərində də olmuşdur, lakin onlar tez çürüdüyündən dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır.

Qoç buynuzlarını simvolizə edən naxışlara demək olar ki, orta əsr xalçalarının böyük əksəriyyətində rast gəlinir (Şəkil 1. 18-23). Xalçalarda buynuz elementindən naxış kimi müxtəlif kompozisiyalarda istifadə olunmuşdur. Daha çox orijinala uyğun qoşa şəkildə işlənsə də, bu elementdən tək-tək və qrup şəklində müxtəlif kompozisiyaların tərtibində istifadə edilir. Qoç buy-

nuzu təsvirindən tək halda xalçaların kənar haşiyələrində, qrup halında isə xalçanın mərkəzində yerləşmiş müxtəlif həndəsi fiqurların perimetrində istifadə olunmuşdur (Şəkil 1. 18, 19, 22).

Xalçalar üzərində rast gəlinən qoç buynuzu ornamentinin günəşi və gücü təmsil etdiyi güman edilir. (6, s. 85)

Qoyunçuluq Azərbaycan xalqının təsərrüfat həyatında indi də əhəmiyyətli rol oynayır və qədim xalçaçılıq sənəti öz ənənələrini müasir dövrümüzdə də davam etdirir. (Yaddan çıxarmayaq ki, xalçaçılıq sənətinin yaranması da qoyunçuluğun inkişafı ilə bağlı olmuşdur).

Azərbaycan xalçalarının Naxçıvan qrupuna daxil olan nümunələrdə (xüsusilə XIX-XX əsrlərdə toxunan xalça və xalça məmulatlarında) heyvan motivləri əsasən kiçik ölçülərdə doldurucu element kimi verilmişdir. Bəzi xalçalar üzərində həm erkək, həm dişi, həm də bala heyvanın təsvirini kompleks halında toxuyan xalçaçı maraqlı improvizasiya etmiş, obraz bolluğuna nail olmaq, eyni zamanda məna tutumunu saxlamaq üçün heyvanları dörd deyil, iki ayaqla göstərmişdir (2, s. 274).

Keramika və xalça məmulatları üzərində tez-tez rast gəlinən naxışlardan bir qrupu da nəbati ornamentlərdir. Nəbati ornamentlər qədim keramika məmulatı üzərində, həndəsi naxışlara nisbətən az işlənmişdir. Bitkilərin yalnız toxumlarının nöqtələr və ya kiçik ovalvari batıqlar şəklində verildiyini söyləmək olar. Ehtimal ki, dövrün xalçalarında da eyni vəziyyət olmuşdur. Çünki, müxtəlif növlərdən hazırlanmış əşyalar üçün ayrıca naxış tipindən istifadə olunmamış, eyni naxış formaları müəyyən dövrdə istehsal olunan bütün əşyalar üzərində bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu fikir həm dəb, bəzək xarakterli ornamentlərə, həm də kult təyinatlı naxışlara aiddir.

Nəbati naxışlara orta əsrlərin bədii keramikası (Şəkil 1. 11-14;) və toxuculuq məmulatı (xüsusən xalçalar) üzərində (Şəkil 1. 24-29) daha çox təsadüf olunur ki, bu da insanların həyatında baş vermiş sosial-iqtisadi dəyişikliklərlə bağlı olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ərazisində yayılmış ornamentlərin inkişaf tarixində bir neçə mərhələ olmuşdur. Bu mərhələlər içərisində islam dininin qəbulundan sonrakı bir neçə əsri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Məlumdur ki, islam dini canlıların heykəllərini və təsvirlərini yaratmağı qəbul etmirdi. Bu səbəbdən də müəyyən dövr islam ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda ornamentlərin məzmunu, motiv və semantikasi dəyişmiş, başqa istiqamətdə inkişaf etmişdir. Daha doğrusu, antropomorf və zoomorf məzmunlu naxışlar aradan qalxmış, həndəsi və nəbati naxışlar geniş yayılmağa başlamışdı. Xüsusən memarlıqda və xalçaçılıqda çox mükəmməl və mürəkkəb kompozisiyalı həndəsi naxışlar yaranmışdı.

Qədimdən başlayaraq günümüzdə qədər daha çox rast gəlinən naxış, bitkilərin ilkin inkişaf fazasını əks etdirən torpaqdan yeni cücərən bitki - “üç

yarpaq” naxış formasıdır (Şəkil 1. 11-14; 24-29). Qərbin simvollar nəzəriyyəsi bu naxışı liliya ilə qarşılaşdırır. Xalçalar üzərində nəbati ornamentlər olduqca stilizə olunmuş şəkildə verildiyindən bəzən onların hansı bitkiyə aid olduğunu müəyyən etmək çətin olur. Bu naxışdan xalçaların müxtəlif yerlərində (həm ortada, həm kənarlarda) müxtəlif formalarda istifadə olunmuşdur. Bəzi nümunələrdə bu naxışlar simmetrik şəkildə xalçanın ortasını bütünlüklə əhatə edir (10, s. 72, Şəkil 8). Çox güman ki, bu naxış həyatın başlanğıcını, təbiətin oyanmasının, yazın gəlişini simvolizə edir.

Müsəlman xalçaları üzərindəki analoji nəbati naxışlara dövrün bədii keramikası üzərində də rast gəlinir. Bədii keramikanın – orta əsr şirli qablarının ən yaxşı nümunələri süfrə qablarıdır. Boşqabların, nimçələrin, tabakların kənarlarındakı naxışlarla xalçaların kənarlarındakı naxışlar demək olar ki, eynidir. Bu naxışlar içərisində yarpaq və çiçəklərin stilizə olunmuş formalarına daha çox təsadüf olunur. Olduqca simmetrik və nəfis işlənmiş üçyarpaq naxışlara daha çox XI-XII əsrlərin şirli gil qabları üzərində rast gəlinir (9, s. 167, 1-ci şəkil).

Keramika və xalça üzərindəki naxışların tədqiqi göstərir ki, ornamentlər xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsi, dünyagörüşünün təzahürüdür. Hər bir naxış təsadüfən ortaya çıxmamış, insanların gündəlik həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən faktorların onların düşüncəsinə təsirindən yaranmışdır. Bir sözlə, naxışlarda insanların həyat haqqındakı fikirləri, düşüncələri öz əksini tapmışdır. Naxışların hərtərəfli tədqiqi toplumların maddi və mənəvi mədəniyyətlərini daha dərinlən öyrənməyə imkan verir.

Ədəbiyyat:**Azərbaycan dilində**

1. İbrahimli B.İ., Aşurov S.H. Azərbaycan arxeoloji abidələrində qoç simvolu // Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, 2007, №1, s. 90-96.
2. İsa Həbibbəyli, Vidadı Muradov. Naxçıvan xalçaçılığı: ənənə və müasirlik / Bakı: Elm, 2017, 284 s.
3. İsmayılzadə Q.S., İbrahimli B.İ. Qızılburun nekropolu / Bakı: Elm və Təhsil, 2013, 120s.
4. Müseyibli N., Ağalarzadə A. Həsənsu kurqanı / Bakı: Nafta-Press, 2013, 92 s.
5. Aşurov S.H. Naxçıvanın İlk Tunc dövrü keramikası/ Bakı: Nafta-Press 2002, 158 s.
6. Hüseynov M. Xalça sənətində naxış yaddaşı/ Bakı, Təhsil 2012, 104 s

Türk dilində

7. Çoruhlu Yaşar. Erken devr türk sanatı / İstanbul: Kabalci yayınevi, 2000, 406 s.

Rus dilində

8. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана / Баку: Элм, 1991, 256 с.
9. Ибрагимов Б.И. Средневековый город Киран / Москва, Типография №12, 2000, 176 с.
10. Ибрагимли Бахлул. Ковры огузов: история в орнаментах // Azərbaycan xalçaları, Cild 9, №30, 2019, s. 70-79.
11. Керам К.В. Боги, гробницы, ученые / Перевод. с нем. А.Варшавского. СПб.: Амфора, 2001.-508 с.

Summary

The semantics of some ornaments on ceramics and carpets

Gunay Bayramova

The history of ornaments comes from ancient times. Even in the Neolithic era, when the first clay vessels appeared, people began to decorate them with different ornaments. Subsequently, ornaments appeared on other products. The appearance and development of ornaments can be better traced to ceramic and carpet products. The studied ornaments are mainly of three types: geometric, zoomorphic and floral. Anthropomorphic images are rare. All ornaments are polysemantic in nature. Triangles (symbols of mountains), two symmetrically curving lines connected by an arc in the middle (ram's horns) and a three-petal ornament stand out among the ornaments in terms of quantity and variety. As a result of economic and social development in the Bronze Age, ornaments became more complex. Ornaments already symbolize not only real objects of the surrounding world, but also the a reflection of a person's spiritual activity, a product of his myth-making.

A comprehensive study of ornaments allows you to better illuminate the material and spiritual culture of the people.

Key words: Culture, ceramics, carpet, ornament, semantics.

Резюме

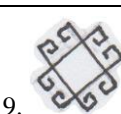

Семантика некоторых орнаментов на керамике и коврах

Гюнай Байрамова

История орнаментов идет из глубокой древности. Еще в эпоху неолита, когда появились первые глиняные сосуды, люди начали их украшать разными орнаментами. В дальнейшем орнаменты появились и на других изделиях. Появление и развитие орнаментов можно лучше проследить на керамических и ковровых изделиях. Изучаемые орнаменты, в основном, три вида: геометрические, зооморфные и растительные. Редко встречаются антропоморфные изображения. По своему характеру все орнаменты полисемантичны. Среди орнаментов по количеству и разновидности выделяются треугольники (символы гор), две симметрично извивающиеся линии соединенные дугой в середине (бараньи рога) и трехлепестковый орнамент. В результате экономического и социального развития в эпоху бронзы орнаменты стали более сложными. Орнаменты уже символизируют не только реальные объекты окружающего мира, но и являются отражением духовной деятельности человека, продуктом его мифотворчества.

Всестороннее изучение орнаментов позволяет лучше освещать материальную и духовную культуру народа.

Ключевые слова: Культура, керамика, ковер, орнамент, семантика.

	Keramika	Xalça və xalça məmulatı
Üçbucaqlar	<p>1. 2. </p> <p>3. 4. </p> <p>5. 6. </p> <p>7. </p>	<p>15. </p> <p>16. </p> <p>17. </p>
Qoç buynuzu	<p>8. 9. </p> <p>10. </p>	<p>18. 19. </p> <p>20. 21. </p> <p>22. 23. </p>
Üç yarpaq	<p>11. 12. </p> <p>13. 14. </p>	<p>24. 25. </p> <p>26. 27. </p> <p>28. 29. </p>

Şəkil 1. Keramika və xalça məmulatları üzərində rast gəlinən oxşar naxışlar.